

SUMARI

<i>Proemi</i> , de Monsenyor Joan-Enric Vives i Sicília, Arquebisbe d'Urgell i Copríncep d'Andorra	7
<i>Pròleg</i> , de Francesc Torralba, director de la Càtedra de Pensament Cristià	13
<i>Tenir cura del món. Aportacions des de la bioètica i la teologia moral</i> , de Javier de la Torre	19
<i>La cura dels altres</i> , d'Ester Busquets	65
<i>La cura d'un mateix. Seguint les petjades de Michel Foucault</i> , de Francesc Torralba	87

PROEMI

En aquest llibre es recullen les ponències que van tenir lloc el maig del 2022 dins el marc de la Càtedra de Pensament Cristià del Bisbat d'Urgell. L'objecte d'estudi va ser l'ètica de la cura tractada des de diferents dimensions: la cura del món, la cura dels altres i la cura d'un mateix.

És evident que no naixem perfectament configurats com a éssers autònoms. Naixem fràgils, dependents, extraordinàriament vulnerables als estímuls externs.

El filòsof anglosaxó Alasdair MacIntyre ha mostrat de manera convincent que només arribem a ser relativament autònoms després d'un dilatat període de dependència en què necessitem que els altres s'ocupin de nosaltres i ens ajudin fins que puguem desenvolupar les nostres pròpies capacitats. Tot i això, les virtuts desenvolupades pels qui tenen cura de nosaltres durant la nostra fase de dependència no sempre coincideixen amb les que nosaltres realitzem en aconseguir la nostra autonomia.

La virtut de la cura, la consagració asimètrica, no recíproca i parcial pel benestar d'un altre que ens exigeix que en transparentem les necessitats és una expressió de la lògica del do. Tenir cura és una manera de donar-se a l'altre.

La nostra atenció als infants és l'expressió d'una capacitat pròpiament humana, de la lògica del do. A la cura apareix un profund sentit del valor propi i insubstituïble de cada ésser humà, que certament és molt més intens quan es tracta de persones a qui ens sentim vinculats per relacions d'amor i d'afecte.

El valor de cadascú procedeix de l'atenció que li hagi prestat una persona que n'hagi tingut cura maternalment. En aquest sentit, és pertinent recordar aquell aforisme popular; "tots som fills d'una mare". Per "persona que en tingui cura maternalment" no volem dir que es tracti, necessàriament, d'una mare biològica o adoptiva. Ens referim a qualsevol dona o home que es consagri o assumeixi la responsabilitat d'atendre un altre ésser dependent i vulnerable, i que senti que el seu benestar és tan fonamental que arribi a considerar-ho com una cosa realment seva.

Tenir cura d'un altre com una mare té cura del seu fill o com, de fet, qualsevol assistent té cura d'aquell que està sota la seva protecció, és un tipus de relació altament peculiar. Dona origen a una situació en què un subordina o posposa els seus propis interessos, aspiracions i desitjos, i se'n priva per satisfer les necessitats de l'altre d'una manera que en altres circumstàncies només ho faria un esclau.

La família, quan és veritablement una comunitat afectiva, un entorn càlid, és una esfera privilegiada per a la pràctica del do. La família és, malgrat tot, el lloc privilegiat on la lògica del do ha de ser particularment custodiada i promesa; és a la família, de fet, on s'aprèn l'acolliment de l'altre que es compromet a viure una llibertat que no és arbitrària. La proximitat per si sola no és suficient: cal la gratuïtat per aprendre

a ser germans. I això és veritable a la família, perquè és el lloc on s'acull la vida, que és sempre font de riquesa i de desenvolupament.

La donació que un fa de si mateix no cerca normalment la reciprocitat o la compensació. Tenir cura d'un altre té valor en si mateix; l'únic digne de tal esforç és un altre ésser que tingui un valor intrínsec en ell i per ell mateix. El reconeixement d'aquest valor no s'aconsegueix mitjançant l'actitud del respecte a un altre, sinó mitjançant la cura amorosa de l'altre. La cura o l'atenció sorgeixen de l'amor concret a un individu determinat. Aquest tipus d'amor, com l'abstracte, també suscita un deure, concretament, el deure d'ajudar l'altre quan ho necessiti.

La mare és la figura exemplar de la cura, ja que es dona sense pensar en un intercanvi, no aspira a un augment del poder econòmic propi i no actua perseguint un reconeixement. Cuida perquè simplement estima la seva criatura, desitja el seu bé i així realitzar el propi fet d'ésser mare.

Un ésser que ha esdevingut qui és, i el seu desenvolupament com a ésser humà ha estat gràcies a la cura amorosa d'una altra persona que l'ha tractat maternalment, és una persona que té en si mateixa la font de valor. Aquesta relació de cura serveix com a conducta de valor. El valor del cuidador es transfereix a aquell que es cuida.

Altres relacions —excepte en el cas que es doni una mútua estima— són essencialment instrumentals i el valor que produeixen és, per tant, de caràcter instrumental. Però les relacions d'ajuda transfereixen i reconeixen i, per tant, fan el valor intrínsec.

La cura és donació de si mateix, no de coses, va més enllà de les coses, subsisteix només en l'àmbit de l'ésser, realitza el

projecte antropològic tant de qui dona com de qui es beneficia del do.

És propi de la cura d'un malalt l'esperit del do. Frega la gratuïtat. S'obra sense el càlcul d'un retorn d'allò que s'ha donat. Es dona veritablement quan s'ofereix allò que no pot ser restituit. I, tanmateix, no és només donar, és també una transformació de l'ésser del donant.

Quan un és tractat com un fi en si mateix, sent que és tractat amb amor i respecte. Quan un és tractat com a objecte, com una mercaderia o com a moneda de canvi, experimenta un esquinçament interior. Pot intentar dissimular-ho, justificar-se, convèncer-se a si mateix que ha de ser així, però en el fons de l'ésser humà es rebel·la alguna cosa, perquè un no vol ser tractat com un objecte, ja que és un ésser digne, dotat d'una dignitat inherent i, encara que la hi negui l'Estat, la raça dominant, la política d'immigració o el sectarisme educatiu i publicitari, sap que és un fi en si mateix i anhela ser tractat com a tal.

El nen, per arribar a ser el que està cridat a ser, per desenvolupar la seva missió fonamental en l'existència, aquesta que només pot intuir en la més solitària de les soledats i que només pot desenvolupar ell i ningú més que ell a la història, requereix una esfera afectiva, un entorn càlid que el protegeixi del món exterior.

El papa Francesc ens exhorta a prendre consciència no sols de la fragilitat humana, sinó de la mateixa terra i els seus ecosistemes. La crisi ecològica, social i econòmica que pateix el nostre planeta exigeix solucions polítiques de caràcter mundial que transcendeixin els interessos particulars dels estats i de les nacions.

Per tenir cura de la casa comuna cal canviar el nostre sistema de producció i de consum, la desigualtat que hi preval en la distribució dels recursos que la mateixa terra ens dona. El papa Francesc subratlla la tesi del destí universal dels béns, una tesi que travessa tota la doctrina social de l'Església des de Lleó XIII.

Com a conseqüència de la industrialització, de la tecnificació del món i de l'explotació indiscriminada de les reserves naturals per obtenir el màxim benefici amb el mínim cost per a un grup reduït d'éssers humans, la casa comuna pateix una situació d'extrema fragilitat. Els símptomes alarmants d'aquesta catàstrofe mediambiental són exposats a la primera part de *Laudato si*.

El papa Francesc ens exhorta a reconstruir la casa comuna, a estimar i respectar la terra com si fos una mare i persistir en el propòsit ferm de canviar de vida. Reconeix el valor de les cultures ancestrals de l'Amazones i d'altres llocs del món i la connexió profunda amb l'entorn natural. Subratlla que aquest patrimoni ha de ser recuperat, estimat i respectat per part de la cultura occidental, ja que en aquestes cultures ancestrals s'intueix la natura com a casa comuna.

Aquest llibre que tinc l'honor de presentar pot contribuir a difondre una cultura de la cura integral.

JOAN-ENRIC VIVES I SICÍLIA

Arquebisbe d'Urgell i Copríncep d'Andorra

PRÒLEG

L'ètica del cuidar s'ha desenvolupat, especialment, al camp de la infermeria, però no únicament en aquest camp. També ha tingut el seu desenvolupament ulterior al món de l'atenció social, de l'educació i de la medicina, però les primeres interessades a articular una ètica del cuidar van ser infermeres i antropòlogues.

Des del punt de vista psicosocial, la màxima exponent de l'anomenada *Caring ethics* és Carol Gilligan. Carol Gilligan, deixeble de Kohlberg, es va donar a conèixer en aquest àmbit a partir del seu conegut assaig *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development* (1982). Filòsofa feminista, aquesta investigadora reputada mostra com les dones, en el seu desenvolupament moral, no segueixen exactament els passos de l'home. En això pren distància del mestre i fa veure que les dones estan més preocupades per les relacions concretes, mentre que els homes ho estan pels principis generals.

Carol Gilligan mostra com les dones i els homes tendeixen a fer servir diferents estratègies de raonament i apliquen diferents conceptes a l'hora d'afrontar els problemes. Observa que les dones tendeixen a percebre els dilemes, en principi, en termes d'existència i no de vincle personal.

Segons el seu criteri, l'univers femení tendeix a ser, en primer lloc, un món de relacions i de veritats psicològiques, en què la confiança de l'enllaç entre persones dona a reconèixer la responsabilitat. Segons ella, els homes s'orienten a qüestions com ara la igualtat o la desigualtat, o a principis impersonals.

La perspectiva masculina no posa l'èmfasi en la relació, en el cara a cara i les seves derivacions, sinó en els ideals abstractes de la justícia i els drets i requereix principis imparcials com la justícia, l'autonomia o la beneficència. Segons Gilligan, l'orientació més pròpia de les dones és cap a una ètica de la cura, mentre que la sensibilitat masculina tendeix a una ètica de la justícia. Sobre aquesta diferència fonamental elabora l'ètica del cuidar, basada en les relacions de proximitat.

A diferència de les ètiques basades en els principis abstractes, Carol Gilligan articula una ètica centrada en la qualitat emocional de les accions i la interacció entre persones. La cura, la compassió i la connexió són els pilars bàsics de la proposta ètica. Rebutja una ètica abstracta, lluny dels contextos i de les situacions reals, i posa l'accent al binomi cuidador i persona cuidada. Després, Leah Curtin, Sara Carper i Kristen Swanson desenvoluparan aportacions interessants sobre l'activitat de cuidar partint de les idees de Carol Gilligan.

La sensibilitat ètica sembla anar estretament lligada a la pràctica de la cura. La cura, sosté Carol Gilligan (1982), no és una qüestió de lògica ni de justícia, sinó que més aviat té la seva arrel en preocupar-se (*caring*) en l'intent d'una cerca o d'una xarxa de responsabilitats.

Des del punt de vista filosòfic, en el camp de l'ètica de cuidar destaquem també les contribucions de dos autors de

primera línia de recerca: W. Reich, que aborda l'activitat del cuidar partint de l'estructura més íntima de la persona, i H. Ten Have, que considera que la cura i l'art de cuidar són elements interns de la moralitat. A partir d'aquests elements diferents, l'ètica de la cura té un gran desenvolupament en els darrers decennis.

Al nostre parer, no té sentit contraposar la racionalitat i l'afectivitat a l'ètica, ni la suposada perspectiva masculina a la femenina, sinó que es tracta de sumar-les, de complementar-les, perquè totes dues interactuïn en la pràctica del cuidar. Més enllà del debat generat per Carol Gilligan, cal reconèixer que l'ètica del cuidar és una aportació decisiva a l'ètica del segle xx que prové del camp del feminisme i que és especialment útil al món de les professions d'ajuda.

Entre els fonaments teòrics d'aquesta línia ètica cal esmentar tres filòsofs essencials al segle xx: Martin Heidegger, Paul Ricoeur i Emmanuel Levinas; i amb posterioritat, la pensadora nord-americana Martha Nussbaum.

L'autor de *Ser i temps* (1927) posa de manifest que la cura (*Sorge*) és un atribut fonamental de l'home per poder subsistir a l'ésser, per continuar sent. L'ésser humà només pot subsistir en l'existència si té cura de si mateix, si resol les necessitats imperioses que van lligades al fet d'estar al món. La cura no és, doncs, un luxe ni un atribut tangencial, sinó una pràctica cansada i constant, sense la qual l'ésser humà pot continuar existint. Existir és treballós, perquè cal vetllar per les necessitats pròpies i desenvolupar les possibilitats inherents. Martin Heidegger entén la cura com una categoria ontològica, més que ètica, perquè és determinant per continuar sent com a éssers humans.

La filosofia ètica de Paul Ricoeur també té un paper clau en la fonamentació de l'ètica de tenir cura. La seva comprensió de la identitat personal és molt útil per entendre correctament els processos de cuidar i assistir una persona. Tot ésser humà té una identitat narrativa, és fruit d'una història, d'un procés temporal on hi ha hagut un conjunt d'experiències i trobades.

La història ens configura, perquè les interaccions que tenim i les experiències que patim donen forma a la nostra personalitat. Des d'aquesta perspectiva, tenir cura d'una persona suposa aprofundir en la història, apropar-se a les seves experiències, tenir en compte el seu relat personal. Això permetrà comprendre el seu estat físic, psíquic, social i espiritual present. L'ètica narrativa, en la mesura que aprofundeix la història de les persones, és un puntal decisiu en l'articulació de l'ètica de tenir cura.

També cal destacar la rellevància del pensament d'Emmanuel Levinas en la formulació filosòfica de l'ètica de tenir cura. La cara és una categoria determinant en la formulació filosòfica i poètica del filòsof lituà. Segons el seu parer, l'ètica és, essencialment, experiència de l'altre, resposta a la crida, a la súplica. Actuar èticament és pensar en l'altre, anticipar-ne les necessitats, adonar-se que existeix i respondre a les seves sol·licituds.

L'ètica, doncs, es contraposa a la indiferència al fet de passar de llarg. Ser responsable és respondre a una trucada que es formula silenciosament. El rostre de l'altre és més que un fragment de pell: és crida, interpel·lació, exigència. En mirar el rostre d'un ésser humà, sentim una estreta comunió amb ell i amb allò més profund d'ell, i aquesta confrontació exigeix una resposta.

A la pràctica del cuidar, la confrontació de les dues cares dels protagonistes es converteix en experiència ètica. Si el cuidador fixa atentament la seva mirada a la cara de la persona vulnerable i escolta la seva veu, entendre que no és un objecte ni una cosa, sinó un subjecte de drets, algú que demana ajuda i a qui cal respondre. En aquesta resposta hi ha en joc la mateixa humanitat.

Al camp de la filosofia d'arrel hispànica sobresurt la contribució ètica de José Ortega i Gasset. La seva noció de circumstància és especialment útil per a l'edificació d'una ètica de tenir cura. Tota persona és un ésser circumstancial i només pot ser ben compresa si es té en compte el seu embolcall físic i intangible, tot allò que l'envolta i forma part del seu món. Aquesta tesi, en el cas de la persona cuidada, és determinant per atendre-la bé.

L'accent sobre el context, o allò que José Ortega i Gasset anomenaria la circumstància, i, alhora, l'atenció al relat de la persona (ètica narrativa) estan per sobre del que és objectivament mesurable o construït lògicament sobre la reacció personal (response). A l'autor de *La rebel·lió de les masses* se li atribueix aquella coneguda frase: “Jo sóc jo i la meva circumstància, i si no la salvo a ella no em salvo jo”. Entendre algú exigeix, necessàriament, comprendre'n la circumstància. Tenir cura de l'altre és habitar en un món on és més conscient que reflexiu.

Segons l'ètica de cuidar, la resposta a la situació està més vinculada a les percepcions de la situació que no pas a la reflexió abstracta sobre l'ésser i la seva mesura. Cada situació és un món i cal donar resposta individual, partint de cada context. Situacions diferents exigeixen respostes diferents.

Per això en l'ètica de cuidar no es poden aplicar indistintament uns principis abstractes, sinó que cal estudiar, a fons, cada circumstància, cada història de vida, i trobar l'alternativa més adequada i digna per a aquella situació. És un model, doncs, més centrat en la coherència que no pas en les conseqüències. La mateixa pràctica de la cura és fonamental per a una comunitat.

Segons Noddings (1984) i Nussbaum (1996), una comunitat ètica ha de ser, necessàriament, una comunitat que té cura dels més febles, dels membres dependents que hi ha. L'ètica de la cura es proposa donar més aviat una resposta holística que no pas una resposta concreta.

FRANCESC TORRALBA

Director de la Càtedra de Pensament Cristià

TENIR CURA DEL MÓN APORTACIONS DES DE LA BIOÈTICA I LA TEOLOGIA MORAL

JAVIER DE LA TORRE DÍAZ

“No heretem la terra de casa nostra; la manllevem dels nostres fills”.¹

La mirada que aquí aportem és la d'un professor de bioètica i teologia moral interessat pels temes de l'ecologia. Una infantesa creixent a la vora del mar Menor (Múrcia), un preciós ecosistema totalment destrossat en trenta anys, i unes arrels familiars a tocar del pantà de la Serena (Badajoz), en un temps el segon d'Europa i en l'actualitat un exemple de sequera i canvi climàtic, em fan tenir una sensibilitat per l'ecologia. La nostra modesta aportació no és teòrica, sinó pràctica. El que més ens amoïna és aclarir com les persones ordinàries i les institucions podem tenir cura del món.

L'article té quatre parts ben diferenciades. En la primera entrarem en les dimensions de la cura que connecten amb l'ecologia. En la segona i tercera parts plantejarem la visió àmplia de la cura del món que ofereixen Potter, fundador de la disciplina de la bioètica, i el papa Francesc a través de la seva encíclica *Laudato si*. La quarta i darrera parts esbossaran

1. Lester BROWN. *Building a Sustainable Society*, Nova York: W. W. Norton, 1981, p. 359.

les que creiem que són les virtuts i hàbits fonamentals per a tenir cura d'aquest món.

Tenir cura

TENIR CURA ÉS ESTABLIR UNA RELACIÓ

Carol Gilligan, en el llibre *In a Different Voice*, descriu que la cura es dona en el context de les relacions. Els éssers humans som éssers relacionals i, per tant, tenir cura implica “acollir” les necessitats de l'altre i “respondre” als qui necessiten cures, a les necessitats de l'altre.

Gilligan ens convida a superar el model de desenvolupament de Piaget centrat en allò racional, formal, impersonal, abstracte, normatiu en l'autonomia per a tenir en compte allò *narratiu, concret, material*. Més enllà de regles universals i càlculs imparcials, el que és important són les emocions suscitades per la situació, les relacions que ens vinculen a situacions singulars. Perquè tenir cura és una relació en un context concret, per a tenir cura d'algú cal “sentir amb l'altre—allò Altre”. “Sentir amb” pressuposa una actitud d'acollir l'altre que ens capacita per sentir-ne les necessitats. Per això el primer moviment en una relació de cura concreta és acollir els sentiments i les perspectives de l'altre. Per tant, la vida moral no comença resolent un dilema o un problema, tot captant o comprenent una idea, assimilant una norma o un deure, sinó tot compartint un sentiment, una emoció al dedins d'una relació. Moltes persones expressen un desig de ser compreses, acollides, cuidades. No està expressant el nostre planeta d'alguna manera una emoció, unes necessitats? Quins són els seus crits i planys?

TENIR CURA COM UNA MARE

Hi ha una manera de tenir cura com la de la mare davant del fill que plora. No pensa si s'ha de llevar del llit i apropar-se al bressol, sinó que s'aixeca espontàniament. És un sentiment innat. Però la maternitat va més enllà d'allò biològic-natural: qui té cura d'un infant transforma la cultura i la societat tot creant persones que es transformen a si mateixes i a la societat. La cura transcendeix la natura i el concepte de reproducció. Per la qual cosa, en un sentit profund, la cura va més enllà del narcisisme paternalista benivolent, ja que cal reconèixer que, a voltes, no cal tenir massa cura i deixar que els altres en tinguin de si mateixos. El planeta sembla estar trencat de dolor i té malalties de les quals caldrà tenir cura com una mare, sense narcisismes ni paternalismes, però amb proximitat, calidesa, immediatesa, escalf i intuïció.

TENIR CURA AMB TACTE, AMB UN COS

Francesc Torralba, en la seva excel·lent *Antropologia del cuidar*, parla de dos pols de la cura: l'existència d'un ésser amb carències-necessitats i la possibilitat d'atendre i tenir cura d'un altre. Necessitat i possibilitat són les dues cares que es donen en dos cossos: un cos necessitat-ferit i un cos amb capacitat d'obertura, trobada i comprensió. Aquesta unió de cossos es dona des dels sentits, ja que és escolta del clam o la necessitat d'un, és compassió (percebre com a propi el sofriment de l'altre, interioritzar-ne el sofriment com a experiència pròpia, experiència d'alteritat i vulnerabilitat), però sobretot és tacte, contacte, proximitat, epidermis, el frec a frec, la carícia, sense incomodar, sense destorbar, oportú. Davant d'una escolta o esguard de la necessitat o ferida de l'altre,

me'n compadeixo i m'hi apropo i el toco amb les mans, amb la pell.

TENIR CURA DE LA SALUT

E. Pellegrino, en el llibre *Virtudes de la práctica médica*, i Esther Busquets, a *Ética del cuidado en ciencias de la salud*, han assenyalat la centralitat de la cura en els professionals de la salut. La cura comporta, a judici de Pellegrino, les següents dimensions: compassió (preocupació per l'altre, compartir quelcom de la seva experiència de malaltia, commoció per la seva difícil situació), compromís (assistència en la vida, fer per l'altre allò que no pot fer per si mateix: alimentació, bany, vestit, etc.), seguretat (fer-se càrrec de la malaltia) i competència (realitzar els processos necessaris amb atenció a tots els detalls i perfecció). L'apropament del professional de la salut des de la compassió condueix vers un compromís, una responsabilitat de cura i una competència. La cura del món i l'ecologia requereixen una tasca de guarir moltes ferides i la cura de la salut ens recorda la importància del compromís i de la competència en la cura de les ferides.

CURA ÀMPLIA

Marta López Alonso, en el llibre *El cuidado, un imperativo para la bioética*, analitza magistralment el sentit de la cura en el món grec, llatí i cristià. Descobreix com l'expressió *cura* s'aplica a contextos molt diferents a Grècia i Roma: cura de la *polis*, d'allò públic, del poble; cura de la família, de la casa, la hisenda, allò domèstic; cura de l'amic, de l'esclau, dels pares; cura de la pietat, del culte; cura del nen quan camina, quan

se l'acaronar, quan s'inclina; cura en els oficis i professions; cura del cos, de la higiene i la netedat: en el context cristià es concreta el model de cura en la figura del Bon Samarità (Lc 10, 29-37), en les obres de misericòrdia (Mt 25, 31-46), en la diaconia (Fets 6, 2), la cura entre els primers cristians (Fets 27,3), la cura de l'Església de Déu (1 Tim 3, 5), la cura del carisma rebut (1 Tim 4, 14), la cura de les vídues, la cura de l'ànima i les passions, la cura del pastor, la cura del guardià o del custodi dels aliments, del militar, de l'administrador en temps de fam, la cura episcopal, la cura dels malalts, moribunds, pobres, empestats, pelegrins, la cura de l'hospitalitat. Aquesta amplitud de cures ens pot donar pistes per poder afrontar la cura d'un món complex i trencat com el nostre, d'una cura àmplia com la que planteja l'ecologia.

LA CURA INTEGRAL DEL PLANETA

Des de Nacions Unides s'han plantejat disset objectius per al desenvolupament sostenible (ODS), per transformar el nostre món. Estan profundament entrelligats i ens assenyalen les principals ferides del planeta. Quines són aquestes ferides de les quals cal tenir cura, que cal guarir i que estan tan connectades les unes amb les altres?

1. Eradicar la *pobresa* en totes les seves formes i per a tothom.
2. Posar fi a la *fam*, aconseguir la seguretat alimentària i la millora de la nutrició i promoure l'agricultura sostenible.
3. Garantir una *vida sana* i promoure el benestar per a tothom en totes les edats.

© dels textos: Javier de la Torre, Ester Busquets
i Francesc Torralba Roselló, 2023

© del proemi: Joan-Enric Vives i Sicília, 2023

© del pròleg: Francesc Torralba Roselló, 2023

© d'aquesta edició: Pagès editors, S L, 2023

Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida

editorial@pageseditors.cat

www.pageseditors.cat

Primera edició: maig de 2023

ISBN: 978-84-1303-464-5

DL: L 167-2023

Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S L

www.bobala.cat

◀ imprès a **lleida** ▶

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer amb l'autorització dels seus titulars, llevat de l'excepció prevista per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d'aquesta obra.